

YÜZÜKOYUN / TOPUĞKOYUN / YÜZÜKUYUN // TOPUĞKUYUN

Dr. Binnur ERDAĞI DOĞUER*

Özet

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde kullanılan ve Türkçenin tarihsel metinlerinde tespit edilen yüzükoyun birleşik sözcüğüne **Hekim Bereket**'in **Ḥulāşa** adlı eserinde de rastlanan **topuğkoyun** biçiminin paralel olduğuna dikkat çekilmiş, yüzükoyun üzerine daha önce yapılan etimoloji ve bu yapının Anadolu ağızlarındaki kullanımları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Yüzükoyun, topuğkoyun, yüzükuyun topuğkuyun, Hekim Bereket, Ḥulāşa, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu ağızları

Yüzükoyun / topuğkoyun / yüzükuyun // topuğkuyun

Abstract: This study aims to point out that the compound word **topuğkoyun**, which could be found in **Hekim Bereket**'s **Ḥulāşa** has parallels with the compound word **yüzükoyun** that is used both in Modern Turkish and in historical texts, and analyses the etymology and the use of this structure in Anatolian Turkish.

Key Words: Yüzükoyun, topuğkoyun, yüzükuyun, topuğkuyun, Hekim Bereket, Ḥulāşa, Old Anatolian Turkish, Anatolian dialects.

Bu çalışmanın amacı, üzerinde çalıştığımız bir Eski Anadolu Türkçesi metninde tespit ettiğimiz ve şimdilik tek örnek olarak görünen **topuğkoyun** biçimini duyurmak ve bu vesileyle, söz konusu bileşiğin ikinci unsuru olan 'koyun' yapısının kullanımını açısından paralel bir yapı olan **yüzükoyun** bileşiği üzerine durarak bu konuda daha önce söylenenlere de değinmektir. Burada asıl amacımız, **topuğkoyun** yapısını haber vermek olduğundan, Eski Anadolu Türkçesine ait yayımlanmış eserler ve yayımlanmamış bir kısım

*Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ,
binnur@hacettepe.edu.tr

yüksek lisans ve doktora tezi taranmıştır. Muhakkak ki, henüz üzerinde hiç çalışılmamış metinlerin taranmasıyla yeni örneklerin bulunması ihtimali vardır ancak böyle geniş bir tarama, daha sonraki bir çalışmada düşünülmektedir.

Türkçede, ‘yüzü aşağı gelecek şekilde’ anlamına gelen *yüzükoyun* birleşik sözcüğü kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ve tarihsel metinlerde bugüne kadar, yukarıda belirttiğimiz gibi, bileşiğin ikinci unsuru olan ‘koyun’ yapısının kullanımı açısından paralel başka bir yapıya rastlanmamıştır. Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde Hekim Bereket tarafından yazılmış bir tıp metni olan Hülâşa adlı eserde *yüzükoyun* biçimine paralel olduğu görülen *topuğkoyun* biçimine rastlanmıştır. Bu biçimin metindeki kullanımı şöyledir:

Bu cedvel şol yavuz nişānlar kim (...) fi‘ilinden belürür anı bildürür.

1. ‘ağıldan: hezeyān söylemek ve baş ayırmağ ve hareket eylemek kamusu yavuzdur

...

7. şişlerden: tiz ısıtmalarda el ayak ve gövde kıranları şişmek korçuludur

8. sivülciden: nohūd gibi sivülciler variken belürsüz olmak tiz sayrulukda depeler

9. yatmağdan: tiz sayrulukda *topuğkoyun yatmağ* yā qarın üzerine ‘ādet degüliken yavuzdur (5a-10)

Metinde de görüldüğü gibi, *topuğkoyun yatmağ* ‘topuğu aşağı gelecek şekilde yatmak’, yani sırt üstü yatmak’ anlamıyla, doğrudan doğruya *yüzükoyun* biçimiyle paraleldir. Buradaki tek farklılık, *yüzükoyun* biçiminin ilk unsurundaki iyelik ekinin *topuğkoyun* biçiminde bulunmamasıdır. Bu da, iki yapının paralel olarak değerlendirilmesi için bir engel değildir.

Topuğkoyun biçimi, gördüğümüz kadarıyla, yukarıda örnek metnini verdiğimiz eserden başka hiçbir yerde görülmemektedir. Ancak, Yine Hekim Bereket’in diğer eseri olan Tuḥfe-i Mübārizī adlı tıp kitabında, aynı anlamda *yüzün yoğaru uyumağ* geçmektedir. Görüldüğü gibi her durumda, *topuğkoyun* biçimi, yeni bir tanık bulununcaya kadar, tarihsel metinlerde bu güne kadar tespit edilmiş tek örnek gibi görünmektedir ve benzer şekilde, günümüzde de gerek ölçünlü dilde, gerek Anadolu ağızlarında *topukkoyun* biçiminin kullanımı görülmemektedir. Diğer taraftan, *yüzükoyun* biçimi de ancak birkaç tarihsel metinde daha tespit edilebilmiştir. Ancak muhakkak ki çok daha geniş kapsamlı bir taramayla, özellikle yayımlanmamış tezlerde

yüzükoyun biçimine yine rastlamak mümkündür. Günümüzde ise hem ölçünlü dilde, hem de Anadolu ağızlarında *yüzükoyun* biçiminin kullanımı yaygın olarak devam etmektedir.

Yüzükoyun bileşiğinin kullanımlarını tespit ettiğimiz tarihsel metinlere baktığımızda:

Yūsuf ve Zeliha’da metin kısmında *yüzükoyu* (Metin: s. 28), sözlük kısmında *yüzükoyu* olarak görüyoruz (Dilçin, 1991), (Krş. TS 4799).

Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi’nde *yüzünkoyun* (Krş. TS 4799),

Evliyā Çelebi Seyahatnâmesi’nde *yüzi koyu* (VIII282a21, 372) (Dankoff, 2004),

Eski Anadolu Türkçesi ‘Amme Tefsiri’nde *yüzinkoyu* (107a-5) (Doğu 1989),

Müşkil-Güşâ’da *yüzinkoyı* (211b/15) (Eminoğlu, 2003)

biçimlerinde kullanıldığını görüyoruz.

Ayrıca, Tuḥfet-ül-Letâ’if’te, aynı şekilde bir bileşik yapı olmamakla birlikte, aynı anlamda (yüz üstü, yüzükoyun), *yüzün* biçimi görülmektedir (Krş. TS 4797).

Yüzükoyun bileşiğinin yapısı üzerine daha önce Prof. Dr. Talat Tekin bir yazı yayımlamış ve bu bileşiğin birinci unsurunun, 3. Tekil kişi iyelik eki almış *yüz* sözcüğü, ikinci unsurunun da ‘aşağı’ anlamında bir zarf olan *koğ* ~ *koğ-ı* (*koğ-* ‘koymak’ fiilinden *-ı* ile gerundium) kelimesinden *d > đ > y* gelişmesi ve yuvarlaklaşma ile ortaya çıkan *koyu* kelimesine *-n* araç durumu ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söylemiştir. (Tekin, 1958: 189).

Biz burada, Tekin’in söylediklerine katılarak Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait *topuk koyun* birleşik sözcüğünü, hem tarihsel metinlerde hem de günümüzde kullanılan *yüzükoyun* biçimine paralel tek örnek olarak eklemek istiyoruz.

Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu da *yüzükoyun* sözcüğünün yapısı üzerinde durmuştur. Hatiboğlu yazısında, *üstünkörü* ve *yüzükoyun* yapılarını birlikte ele almış, *yüzükoyun* birleşik sözcüğünün aslında, *üstünkörü* gibi *yüz-ü-n+koy-u* (yüzünü koyarak, yüzünü aşağıya çevirerek veya yüzünü yere koyarak) biçiminde *-n* yükleme durumu eki ve *-u* ulaç ekinden oluştuğunu ve bu birleşmeyi kuran birinci sözcüğün sonundaki *-n* yükleme durumu ekinin, ikinci sözcüğün sonuna atladığını söylemiştir. Hatiboğlu burada, Anadolu ağızlarındaki *yüzünğulyu* biçimini de örnek olarak verip incelerken (*yüz-ü-n+guy-u-lu* < *yüz-ü-n+koy-u-lu*), bileşiğin ikinci unsurunun, *koy-*

eyleminden *guy-* biçimine dönüştüğünü de belirtmiştir (Hatiboğlu, 1970: 175).

Ölçünlü dilde *yüzükoyun* biçiminde kullanılan bu birleşik sözcüğün Anadolu ağızlarındaki kullanımları da dikkate alındığında, Derleme Sözlüğü'nde bu birleşik sözcüğün tespit edilen biçim ve anlamları şu şekilde görülmektedir:

yüzükoyun [yüzüguyun, yüzükuyu, yüzünguyu, yüzünkapak, yüzünkoylu, yüzünkoyu, yüzünkoyun, yüzünkuylu, yüzünkuyu-1, 2]

1. Yüzü aşağı gelecek biçimde (yatmak, düşmek, vb. için). (*Alaşehir - Mn.; *Ayvacık -Çkl.; *Kurşunlu -Çkr.; Vazıldan *Divriği -Sv.; Çanlı *Ayaş -Ank.; -Nğ.; Ermenek -Kn.; *Fethiye, *Bodrum -Mğ.), **[yüzüguyun]:** (*Bor -Nğ.), **[yüzükuyu]:** (*Ermenek -Kn.), **[yüzünguyu]:** (*Bor -Nğ.), **[yüzünkapak]:** (Aliköy *Çaycuma -Zn.), **[yüzünkoylu]:** (*Düzce -Bo.), **[yüzünkoyu]:** (Afşin köyleri -Mr.), **[yüzükoyun]:** (Yukarı Seyit *Çal, Çöplü *Çivril -Dz.; İskilip -Çr.; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı -Hat.; Salmanlı -Yz.), **[yüzünkuylu]:** (Tokat -Es.), **[yüzünkuyu -1]:** (*Eğridir köyleri -Isp.; -Çr., *Merzifon köyleri -Ama.; *Antakya -Hat.).

2. Bayır aşağı iniş. (Vazıldan *Divriği -Sv.; Çanlı *Ayaş -Ank.; -Nğ.), **[yüzünkuyu -2]:** (*Eğridir köyleri -Isp., *Merzifon köyleri -Ama.; *Antakya -Hat.).

Yüzükoyun birleşik sözcüğünün Anadolu ağızlarındaki biçimlerinin yanı sıra, yine Anadolu ağızlarında, *yüzükoyun* ile bağlantılandırılabilir *kuyula-/kuyula-* 'bir şeyi gömerek saklamak' ve *guy-* 'saklamak, örtbas etmek' eylemlerinin tespit edildiği, Derleme Sözlüğü'nde görülmektedir.

Yukarıda Anadolu ağızlarından verilen örnekler göz önüne alındığında, tarihsel metinlerdeki *yüzükoyun* veya *topuğkoyun* yapılarının ikinci unsuru olan *koyun*'un ilk ünlüsünün /o/ değil /u/ olarak okunabileceği ve dolayısıyla eylem kökünün de *kod-* 'koymak' değil *kud-* '(aşağı doğru) dökmek, akıtmak, boşaltmak' (Nadalyayev, 1969: 463) olduğu düşünülebilir.

Günümüz Türkçesinin söz varlığına bakıldığında da, aynı kökten türemiş *kuyu* '1. Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindirik biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanan çukur. 2. Toprağa kazılan derince çukur. 3. *mec.* İçinden çıkılamayan durum veya yer.' (TDK 2005: 942) (< *kud-ug* < *kud-* 'dökmek') (Nadalyayev 1969: 463), (Clouston: 598) ve *kuy-um* 'Değerli metal ve taşlardan yapılan süs eşyası' (< *kuy-* < *kud-* 'dökmek') (Eren, 1999: 271-272), (Clouston: 596), (Nadalyayev 1969: 463) ve yine buradan *-cu* meslek eki ile türeyen *kuyumcu*

‘değerli metal ve taşlardan bilezik, küpe gibi süs eşyası yapan veya satan kimse, mücevherci’ (TDK 2005: 942) sözcüklerinin /u/ ünlüsü ile devam ettiğini göz önüne alırsak, *yüzükoyun/yüzükoyun* ve *topukkoyun/topuqqoyun* bileşiklerinin tarihsel metinlerde *yüzükuyun* ve *topuqquyun* biçimlerinde okunması daha doğru gibi görünmektedir. Nitekim, bu konudaki yukarıda sözü geçen yazısında Tekin’in de belirttiği (Tekin, 1958: 189) ve bizim de yukarıda söz ettiğimiz gibi, Dehri Dilçin *yüzükoyun/yüzükuyun* biçimini, metinde *yüzükuyun* olarak /u/ ile okumuştur (Dilçin, 1946: Metin s. 28).

Sonuç olarak, tarihsel metinlerimizde tespit edilen *yüzükoyun/yüzükuyun* vb. biçimleriyle aynı yapıda *topuqqoyun/topuqquyun* biçimi Hekim Bereket’in Hülâşa adlı eserinde geçmektedir. Bu bileşiğin ikinci unsurunun /o/ ya da /u/ ile okunması konusunda ise Anadolu ağızlarındaki biçimler önemli bir yol göstericidir. Bu biçimin etimolojisi üzerinde daha önce çalışılmıştır bu nedenle burada, yeni bir etimoloji denemesi yapılmamış, bundan sonraki muhtemel etimoloji çalışmaları için Anadolu ağızlarındaki kullanımların tanıklığına dikkat çekilmek istenmiştir.

KAYNAKÇA

- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, Robert (2004). (Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37, İstanbul.
- DİLÇİN, Dehri (1991). *Yusuf ve Zeliha*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOĞU, Ahmet (1989). *‘Amme Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- EMİNOĞLU, Hatice (2003). *Müşkil-Güşâ (Ta ‘bir-Nāme) (Dilbilgisi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Danışman: Doç. Dr. Emine Yılmaz, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: Afunctional Approach to the Lexicon, I-II*, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1970). “Üstünkörü ve Yüzükoyun”, *Türk Dili*, Cilt XXII, Sayı 225: 174-175.
- HEKİM BERKET, *Hulāsa a*, 1. Nüsha: Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, Numara: 1209, 2. Nüsha: Paris Bibliothèque National Numara 171.
- NADALYAYEV, v. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Drevnetyurskiy Slovar’*, Leningrad.
- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (1963-1972). *Tarama Sözlüğü I-VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2005). *Türkçe Sözlük* (10. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (1958). “‘Yüzükoyun’ Bileşiğinin Yapısı”, *Türk Dili*, Cilt 7, Sayı 76: 188-189.